

‘GÖLGE KELİME’ TERİMİ VE ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLERDEKİ BAZI GÖLGE KELİMELER

*Fatih ERBAY**

ÖZET

Bir sözlüğü hazırlayanların hatalarından ortaya çıkmış; gerçekte o dilde bulunmayan kelimeler şeklinde tanımlanabilecek olan ‘gölge kelimeler’, hemen her dilde yer almaktadır. Sözlükçülük bakımından Türk dili içerisinde önemli bir yere sahip olan Çağatay Türkçesinde de birçok ‘gölge kelime’ örneği bulunmaktadır. Bu kelimeleri sayıca ifade etmek pek mümkün olmasa da bu konu üzerine yapılacak çalışmalarla sayının artacağı muhakkaktır. Bu makalede, öncelikle ‘gölge kelime’ terimi üzerinde durulmuş; daha sonra Çağatay Türkçesi sözlüklerinde yer alan bazı ‘gölge kelime’ örnekleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gölge kelime, hayalet kelime, Çağatay Türkçesi, sözlük, sözlükbilim.

THE TERM ‘GHOST WORD’ AND MEANINGS OF SOME GHOST WORDS IN CHAGATAY DICTIONARY

ABSTRACT

‘Ghost word’ can be defined as the words that arises from the faults of those preparing a dictionary and that is actually not present. ‘Ghost words’ are involved almost in all the languages. In respect of lexicography, there are many samples of “ghost word” in Chagatay Turkish that has an important place among Turkish languages. Words to express it numerically, but not likely to be conducted on this subject is certain to increase the

*Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, fatiherbay@yahoo.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

number. In this study, the term ‘ghost word’ is discussed. Then, “ghost word” samples that were revealed by the review of Chagatay Turkish are examined comparatively.

Key Words: Ghost word, Chagatay Turkish, lexicon, lexicology.

Gölge Kelime (Ghost Word)

Gölge kelime, bir sözlüğü hazırlayanların hatalarından ortaya çıkmış; gerçekte o dilde bulunmayan kelimeler olarak tanımlanabilir. Yapı bakımından o dilin kurallarına uygun olarak türetilmiş gibi görünse de dilde bir nesneyi veya kavramı karşılamayan bu kelimeler, ‘gölge kelime’ olarak adlandırılır.

Hartmann ve Gregory bu terimi (*ghost word*) ‘*Var olduğuna dair hiçbir kanıt olmamasına rağmen hatayla sözlüklerde yer alan kelimedir.*’ şeklinde açıklarlar (Hartmann- Gregory, 1998: 63). Tezcan, Robert Dankoff’un ‘*Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*’ adlı kitabındaki bu terimi ‘gölge kelime’ olarak çevirmiştir (Dankoff, 2008: 12). ‘Ghost word’ teriminin birebir tercüme ile ‘hayalet kelime’ şeklinde karşılandığı da tespit edilmiştir. Ancak ‘ghost word’ için önerilen ve kullanılan ‘gölge kelime’ terimi, belirtilen kavram için gayet uygun görülmektedir.

Aslında bu terim, Batıda 1800’lü yılların sonunda kullanılmaya başlanmıştır. Türklük biliminde yeni olarak nitelendirilebilecek olmasına rağmen bugüne kadar Türkçe gölge kelimelerin değerlendirildiği çalışmalar bulunmaktadır. Dankoff, Divânü Lügâti’t-Türk’te yer alan ve kesinlikle Çince’den Divân’a girdiğini belirttiği *khutu* (ku-tu-si)¹ kelimesinin burada *chatuq* şeklinde okunduğunu, ‘Deniz gergedanı veya mors dişi’ anlamına gelen *khutu* kelimesinin yerine ortaya çıkan *chatuq* kelimesinin bir gölge kelime olduğunu belirtir (Dankoff, 1973: 542-543).

Bir diğer çalışmada Bodrogligeti, Eckmann’ın Doğu Türkçesiyle yazılmış satırlı bir Kur’an tercümesi ile ilgili yazdığı *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* adlı eserdeki hatalı kelimeler, bu kelimelere verilen hatalı anlamlar ve gölge kelimeler üzerinde durmuştur. Bodrogligeti, çalışmasında *Satırlı Tercümeli Kur’an Tercümesi*’nde (Rylands nüshası)² yer alan

¹ Kelimeye Divânü Lügâti’t-Türk Dizini’nde “Çinden getirilen bir balık boynuzu” anlamı verilmiştir (DLT, 1972: 29).

² Bodrogligeti’nin yazdığı bu makale, Eckmann’ın titizlikle sürdürdüğü ancak ölümüyle tamamlayamadığı eseri üzerine yazılmıştır. Eckmann, çalışmasının sözlük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

yirmi beş Türkçe kelimeyi incelemiştir. Burada Bodrogligeti veya diğer Türklük bilimi araştırmacıları tarafından Satıraltı Tercümeli Kur'an Tercümesi'ndeki gölge kelimeler olduğu belirtilen yuğ-, tolan-, oñg kelimeleri açıklanmıştır (Bodrogligeti, 1984).

Çağatayca Sözlüklerdeki Gölge Kelimeler

Çağatay Türkçesi, sözlükçülük geleneği ile diğer tarihî Türk lehçeleri arasında farklı bir yere sahiptir. Nevâ'î sonrasında vücuda gelmeye başlayan bu sözlükler, çok farklı coğrafyalarda, çok farklı dillerle kaleme alınmıştır. Çağatay sözlükçülüğüne hizmet eden Borovkov, Vámbéry, Véliaminof-Zernof, Radloff, Şeyh Süleyman Efendi gibi ünlü Türkologlar, Türk diline önemli eserler kazandırmışlardır. Ancak Çağatay Türkçesi ile ilgili hazırladıkları sözlüklerde birtakım okuma hataları olduğu görülmektedir. Çoğunlukla Arap harfli metinlerdeki noktalama (eksiklik veya fazlalık) kusurlarından kaynaklanan bu hatalar diğer sözlüklere de değişmeden girmiştir.

Bugüne kadar yapılan birçok yayında Çağatay sözlüklerindeki hatalı kelimeler üzerinde durulmuştur. Hasan Eren, "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar" adlı makalesinde, Çağatay sözlüklerinde yanlış okuma ile şekillenmiş birçok kelimenin yer aldığını belirtmiştir. Bu konuda *diz* ديز "Diz" kelimesinin دبر "debr" veya "dabir"; *ispir* ايسپير "Bir tür yırtıcı kuş" kelimesinin ايسير "isir"; *ötrük* اوترك "Yalan" kelimesinin "onzel" اونزل; *şişek* (Farsça) شيشاك "Bir yaşındaki koyun" kelimesinin "şişal" شيشال; *tumşuğ* تومشوغ "Gaga" kelimesinin "kumşum" قومشوم şeklinde yanlış olarak yazıldığını göstermiştir (Eren, 1950: 145-155). Gerçekte Eren'in belirttiği bu kelimeler –kendisi çalışmasında zikretmese de– Arap harfleriyle yazılmış kelimelerin yanlış okunması ile ortaya çıkmış gölge kelimelerdir.

Bunun yanında Clauson, *Senglah* yayınının giriş kısmında *çiban*, *albutu* ve *ötege* kelimelerinin sözlüklerde ne kadar farklı şekillerde yer aldığını tespit etmiştir (Clauson, 1960: 31-32). Tarafımızdan yapılan bir yayında ise Radloff'un sözlüğünde yer alan bazı hatalı kelimeler üzerinde durularak bunların çoğunlukla Arap harfli metinleri yanlış okumadan kaynaklandığı gösterilmiştir (Erbay, 2008a).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çağatay Türkçesi tarihî Türk lehçeleri içerisinde sözlükçülük bakımından önemli bir yere sahiptir.

bölümünü ölümünden önce bitirmiştir: Eckmann, J. (1979); *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI., 359 pp. (Eren, 1998: 155).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Bu dönemle ilgili olarak hazırlanan sözlüklerin Türk diline katkısı tartışılmaz bir gerçektir. Fakat bu sözlüklerde yer alan birtakım yanlış yazımlar Türkçenin başka dönemlerinde karşımıza çıkmayan tek örnekler hâlinde kalmıştır. Yani bu kelimeler S. Tezcan'ın "gölge kelimeler" şeklinde dilimize kazandırdığı "ghost word"lerdir aslında. İşte yaptığımız çalışmada Çağatay sözlüklerinde tespit ettiğimiz bazı 'gölge kelime' (ghost word) örneklerini ortaya koymayı amaçladık. Bu sebeple öncelikle Abuşka, Bedâyi'ü'l-Lugat, Senglâh, Dictionnaire Turc Oriental, Lügat-i Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî, Cagataische Sprach Studien ve içinde Çağatayca sözcükleri de barındıran Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte gibi sözlükler taranmıştır. Daha sonra tespit edilen bu kelimeler, varsa diğer sözlüklerdeki şekil ve anlamlarıyla karşılaştırılmış; kelimelerin sözlüğe aktarılmasında çıkan sorunlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda Çağatay sözlüklerinde karşılaştığımız bazı 'gölge kelime' (ghost word) örnekleri şunlardır:

aḥsadırğ a اخسادورغه : Kelime Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff'un sözlüğünde görülmektedir. Şeyh Süleyman Efendi kelimeye 'Egeriñ arkasındaki bağ ve tokası, kıncığa, tirkeş bendi, minḫkatü'l-kemân [yay kuşağı], şadaḫiñ bağ ı' şeklinde bir açıklama getirmiştir (LÇ 6). W. Radloff ise kelime için Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünden yararlanarak 'Semerin arkasındaki kayış' anlamını verir. Ancak Radloff muhtemelen kelimedeki hatayı görerek sözlüğündeki bu maddeye 'Kelimenin Pavet de Courteille'nin sözlüğünde yer alan 'aḥsawurğa' şeklini daha uygun bulmaktayız.' şeklinde bir açıklama da eklemiştir (Radloff, 1960-I: 138). Courteille, kelimeyi sözlüğüne aḥsavurğa şeklinde almış ve 'Okluğun kemeri, sadak kayışı' anlamını vermiştir (Courteille, 1870: 8). Kelime Senglâh'ta da aynı anlamda ve aynı yazılışla yer alır (Senglâh, 1960: 33r).

arqağ laça ارقاغلاچا : Lügat-i Çağatay'da karşılaştığımız kelimenin anlamı 'Bir nev' kızıl geyik' şeklinde verilmiştir (LÇ 9). Muhtemelen Şeyh Süleyman Efendi arqarğaça ارقاغلاچا kelimesini Arap harfli metinden yanlış okunmuş ve sözlüğüne böyle almıştır. Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte'de arqar kelimesine 'Bir tür yabancı erkek geyik, argali' anlamı verilerek Lügat-i Çağatay'daki 'arqağlaça' şeklinin yanlış olduğu belirtilmiştir. Yine burada Bâbü'r-nâme'den örnek metin alınmıştır:

Kızıl kıyık kim arqarğ açā bolğ ay (Radloff, 1960-I: 289).

aşkış اشقيش : Muhtemelen 'Hayır dua, alkış' anlamındaki 'alkış' القيش kelimesinin hatalı şeklidir. Bu kelime, Dictionnaire Turk Oriental (Courteille, 1869: 22) ve Lügat-i Çağatay'da (LÇ 14)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

karşımıza çıkmaktadır. Radloff, sözlüğüne aldığı 'aşkış' kelimesine anlam vermemiş; ancak 'alkış'ın hatalı şekli olabileceğini belirtmiştir (Radloff, 1960-I: 600). Yayın yılları dikkate alınarak Radloff ve Şeyh Süleyman Efendi'nin Courteille'in yaptığı hatayı eserlerine aldığı söylenebilir.

aşlar آشلا : Bu kelimeye Dictionaire Turc Oriental ve Lugat-i Çağatay'da rastlanmıştır. Şeyh Süleyman Efendi, kelimeye '*Hayvānlara şu virmek üzre kuyulariñ yanı başına konılan taş veyā ağ açdan ma'mül büyük kâbile* [rulo] ve *tekneye dinilür*' şeklinde bir açıklama getirmiştir (LÇ 14). Courteille ise 'Hayvanlar için kullanılan taş veya ağaçtan yapılmış büyük yem teknesi' anlamını verir (Courteille, 1870: 22). Gerçekte 'aşlar' kelimesi, 'aşlav' اشلاو (Seng.: 42r; Vámbéry; 1867: 209) veya 'aşlak' اشلاق (Radloff, 1960-I: 600) kelimelerinin hatalı şekli olmalıdır. Özellikle 'aşlav' kelimesinin Arap harfli yazımındaki 'vav و' harfinin 're ر' harfine benzediği açıkça görülmektedir. Ayrıca Radloff, Lugat-i Çağatay'da karşılaştığı 'aşlar' kelimesinin 'aşlak'ın hatalı biçimi olabileceğini belirtmiştir (Radloff, 1960-I: 600).

bilekçi بيلكچي : Yalnız Radloff'un sözlüğünde karşılaştığımız bu kelime 'Kelepçe' anlamındaki bilekçe kelimesinin hatalı olarak alınmış şeklidir. Radloff sözlüğündeki bilekçi kelimesine 'Tahtadan yapılmış kelepçe' anlamı verir (Radloff, 1960-IV: 1763). Bu bakımdan Radloff'un بيلكچي kelimesini hatalı olarak 'bilekçi' şeklinde okuduğu anlaşılmaktadır. Bilekçe kelimesine Courteille 'Suçluların ellerine geçirilen kelepçe' (Courteille, 1870: 189); Şeyh Süleyman Efendi 'Mücrimlerin ellerine urulan zencir ve bend' (LÇ 93) ve Budagov 'Ellere takılan kelepçe' (Bdg. I: 266) şeklinde anlam verir.

çens چنس : Bazı Çağatay sözlüklerinde 'Sivrisinek' anlamında 'çens' şeklinde geçen kelime 'çibin' kelimesinin hatalı şeklidir. Çens kelimesiyle ilk defa P. d. Courteille'de karşılaşırız (Courteille, 1870: 288). Radloff ise çens kelimesi için 'Sivrisinek' anlamı vererek Bâbü-nâme'de yer alan *çensi kem bolur* "Sivrisineği çoktur."³ metnini örnek olarak sözlüğüne almıştır (Radloff, 1960-III: 1965). Ancak daha önce Courteille'nin de kelimeyi چنس şeklinde yanlış hâliyle alması Radloff'un kelimeyi buradan çalışmasına kattığı izlenimini uyandırmaktadır.

debr- dabır – dabir دبر : Bu kelime 'diz' kelimesinin hatalı okunmuş şeklidir. Hasan Eren, Çağatay sözlüklerinde 'diz'

³ Metin Bâbü-nâme'de '*Otu atka sâzvârdur çibini kem bolur.*' şeklinde geçmektedir (Şen, 1993-I: 13).

kelimesinin hatalı okunuşu olan ‘debr’- ‘dabır’ – ‘dabir’ دبر kelimesi ile ilgili geniş açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre; Çağatayca olduğu belirtilen ‘debr’ دبر kelimesi ilk defa Zenker’in sözlüğünde görülmüştür. Bu şekli Lûgat-i Türkî’den aldığını kaydeden Zenker’den sonra Budagov da kelimeyi sözlüğüne ‘debr’ دبر olarak almış ve ‘Diz’ anlamını vermiştir (Eren, 1950: 148-149). Ancak Budagov, ‘debr’ kelimesini Eren’in belirttiği gibi Lûgat-i Türkî’den değil; ‘Kalküta Sözlüğü’nden almıştır (Budagov, 1869: 552). Yine Radloff da kelimeyi ‘дабiр’ şeklinde alarak ‘Diz’ anlamını verir. Ancak Radloff, bu kelimeyi aldığı yeri belirtmemiştir (Radloff, 1960-III: 1643). Eren, ‘dabir, debr, dabır’ kelimesine geniş yer ayırdığı çalışmasında bu hatalı okunan kelimenin bazı dilbilimcileri de hataya düşürdüğünü, hatta D. Pias’ın bu kelimeyi Türkçe ‘tap-‘ kelimesi ile açıklamaya çalıştığını belirtmiştir (Eren, 1950: 149).

ebegü اباكو : ‘Eyegü’ kelimesi yerine hatalı olarak kullanılan ‘ebegü’ gölge kelimesi birçok Çağatayca sözlükte yer almaktadır. Pavet de Courteille, sözlüğündeki ebegü اباكو kelimesine ‘Böğür; ana göğsü; (vücutta) yan; yamaç’ anlamını vermiştir (Courteille, 1869: 1). Yine Şeyh Süleyman Efendi de sözlüğünde ebegü اباكو kelimesine ‘Yan, taraf, cihet, kenâr’ şeklinde bir açıklama getirir (LÇ 2). Son olarak Radloff, madde başında (?) işaretiyle verip “*Kuşkusuz kelimenin اباكو yerine kullanılması hatalıdır.*” demesine rağmen kelimeyi sözlüğüne ‘Yan, taraf, yön; kenar’ anlamı vererek almıştır (Radloff, 1960-I: 928).

isir ايسير : Radloff bu kelimeyi Vámbéry’den alarak ‘Bir tür yırtıcı kuş’ anlamını vermiştir (Radloff, 1960-I: 1527). Vámbéry’nin ايسير şeklinde yazarak ‘Bir tür yırtıcı kuş’ anlamı verdiği kelimeyi (Vámbéry; 1867: 234) ‘isir’ şeklinde okuyan Radloff hatalı olmalıdır. Pavet de Courteille (Courteille; 1870: 110) ve Şeyh Süleyman Efendi’nin (LÇ 51) “Doğan, şahin” anlamlarını vererek bu kelimeyi eserlerine ايسپير şeklinde almaları her bakımdan doğrudur. Kelime Senglah’ta da ispir biçiminde ve ‘Yırtıcı kuş’ anlamında verilmiştir (Senglah, 1960: 104v). Yine ‘ispir’ kelimesine Tarama Sözlüğü’nde “Şahinden sonra avcı kuşların en güçlüsü ve makbulü” anlamı verilmiştir (Tarama Sözlüğü, 1996: 2104). Bu kelime, Hasan Eren’in ‘Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar’ adlı makalesinde ele aldığı kelimelerden biridir. Hasan Eren de kelimenin ‘ispir’ telaffuzu ile “Bir avcı kuş adı” anlamında Anadolu’nun birçok yerinde hâlâ kullanıldığını ve Radloff’un ‘isir’ şeklinde Vámbéry’den aldığı kelimenin yanlış olduğunu belirtmiştir (Eren; 1950: 152).

karuḳ قاروق : Cagataische Sprach-Studien’de rastlanılan kelimeye ‘Kazık’ anlamı verilmiştir (Vámbéry, 1870: 311). Radloff da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kelimeyi, muhtemelen Vámbéry'nin sözlüğünden ve yeterince değerlendirme yapmadan kendi sözlüğüne almıştır. Her ne kadar kelimenin açıklama kısmında Radloff, kazuk kelimesinin hatalı yazımından kaynaklandığını belirtse de kelimeyi madde başında ele almış ve 'Kazık, çivi' anlamı vermiştir (Radloff, 1960-II: 188). Bu iki sözlükte yer alan قاروق kelimesi, kazuk قازوق kelimesinin hatalı şekli olduğu anlaşılmaktadır.

mamur مامور : 'Mamur' kelimesi de gölge kelimeler için gösterilebilecek örneklerden biridir. Kelime, 'tamur' تامور kelimesinin hatalı okunuşu olmalıdır. İlk defa Courteille'in sözlüğünde karşımıza çıkan 'mamur' kelimesine burada 'Damar' anlamı verilir (Courteille, 1870: 495). Ancak Courteille, gözden kaçırarak eserinde 'Damar; ağacın kökü; çukur, oyuk' anlamıyla 'tamur' kelimesine de yer verir (Courteille, 1870: 206). Mamur kelimesi Lugat-i Çağatay'da (LÇ 275) ve Radloff'un sözlüğünde (Radloff, 1960-IV: 2066) de karşımıza çıkmaktadır. Radloff eserinde kelimeye 'Damar' anlamı vererek 'Muhtemelen تامور kelimesinin hatalı olarak yazılışdır.' açıklamasını getirmiştir.

sayğur سايغور : *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*'deki bu kelime Farsça 'seyfūr' kelimesinin yanlış okunmuş şekli olmalıdır⁴. Muhtemelen Radloff, Abuşka Lügatinden yararlanmış; ancak buradaki سيفور kelimesini سيغور şeklinde görerek hataya düşmüştür. Radloff, kelimedeki olduğu gibi örnek metinde de Abuşka Lügatinden yararlanmış ve yine Seb'a-i Seyyâre'den alınan beyit de hatalı okumuştur. Beyit Abuşka Lügatinde şöyle yer almaktadır:

"Kefen iylep harîr ile seyfūr

Sipiben ol kefen ara kâfūr" (Véliaminof-Zernof, 1869: 280).

Pavet de Courteille sözlüğündeki bu kelimeye 'Beyaz ipek kumaş' (Courteille, 1870: 346); Budagov ise "ipekli kumaş" (Budagov, 1869-I: 656) anlamını verir.

söksül سوکسول : Radloff'un sözlüğünde yer alan 'söksül' kelimesi için bu kelimenin Lügat-i Çağatay'dan alındığı belirtilmiş; bir anlam verilmeyerek Lügat-i Çağatay'daki metni aynen aktarılmıştır (Radloff, 1960-IV: 575). Ancak Lügat-i Çağatay'da, Radloff'un çalışmasına aldığı kelime سوکسول 'söksül' değil; سوکسوک 'süksük'tür (*süksük: Sağavul, bir nev; odun, saksavul*) (LÇ 192). Radloff, سوکسوک 'süksük' kelimesindeki 'ك' harfini 'ل' olarak

⁴ Steingass, sözlüğündeki 'seyfūr' kelimesine 'değerli ve ipekli kumaş' anlamını verir (Steingass, 1973: 716).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

görerek kelimeyi سوکسول ‘söksül’ şeklinde hatalı okumuş ve çalışmasına bu şekliyle almıştır. ‘Süksük’ kelimesine *Dictionaire Turc Oriental*’de ‘Kumlu arazide yetişen bir tür ağaç’ anlamı verilir (Courteille, 1870: 358). Kelime Senglâh’ta ‘süksük’ şeklindedir (Senglâh, 1960: 245v).

toşuk- tuşuk توشوق : Çağatay sözlüklerinin bir çoğunda görülen gölge kelimelerden biri de ‘toşuk’ kelimesidir. Kelime sırasıyla Vámbéry, Courteille ve Radloff’un sözlüklerinde yer almaktadır. Bu araştırmacılar sözlüklerindeki ‘toşuk’ توشوق kelimesine “manzum bir tür” anlamı vermektedir (Vámbéry, 1867: 263; Courteille, 1970: 235; Radloff, 1960-III: 1218). Her ne kadar Radloff, kelimenin açıklamasında “*Kelime قوشوق yerine hatalı olarak kullanılmış olabilir.*” şeklinde bir açıklama yapmış olsa da sözlüğünde kelimeye yer vermiştir. Hatta kelimenin ‘koşuk’ olabileceğini düşünmüş olmasına rağmen sözlüğünde ‘toşuk’ kelimesinden başka bu kelimenin ‘tuşuk’ şeklini de almış ve ‘manzum bir tür’ şeklinde anlamlandırmıştır (Radloff, 1960-III: 1510). Çağatay sözlüklerinde geçen ‘toşuk’ توشوق kelimesi, Türklerin yüzyıllardır söyledikleri koşuktan farklı bir şey olmasa gerektir. Kelime Arap harfli yazımdaki ق harfinin ت harfiyle karıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır.

tut توت : Öncelikle Courteille’in sözlüğünde karşılaştığımız tut توت kelimesine burada ‘Yurt, kamp yeri, konaklama yeri’ (Courteille, 1869: 221) anlamı verilmiştir. Muhtemelen Radloff da *Dictionaire Turc Oriental*’de karşılaştığı bu kelimeyi eserine düzeltmeden almıştır. Radloff, sözlüğünde tut توت kelimesine ‘1. Kalabalık, halk 2. Yurt, karargâh’ anlamları vermiştir (Radloff, 1960-III: 1475). Her iki sözlükte de yer alan bu kelime ‘yurt’ يورت kelimesinin hatalı olarak okumasından kaynaklanmış olmalıdır. Hatta Radloff’un ‘tut’ kelimesi için Bâbü-r-nâme’nin Kazan nüshasından aldığı metin eserde şöyledir:

“*Biltuğ ı tutnı kim andın Cünpūrğ a barılıp idi*” (Radloff, 1960-III: 1475);

“*Biltuğ ı yurtnı kim andın Conpūrğ a barılıp édi*” (Şen, 1993: 307).

yile- يلامك : Senglâh’ta yer alan kelimeye ‘kazımak, yontmak; parlatmak’ anlamı verilmiştir (Seng.: 351r). Clauson’un hazırladığı Senglâh’ı değerlendiren T. Gandjei, bu fiilin bir gölge

⁵ Kelime *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*’de بیلورغی şeklinde yazılmıştır. Metnin anlamı ve Mesut Şen’in çalışmasında kullandığı Kazan nüshası dikkate alınarak düzeltilmiştir.

kelime olduğunu hem yazarın hem de editörün yazım hatasının kurbanı olduğunu belirtmiştir (Gandjei, 1961: 365). Açıklamanın devamında kelime için Mahbûbu'l-Kulûb'tan Senglâh'ta da yer alan örnek metin verilmiştir:

“...alargâ taqarrub tilemek öz katlığa balâ tîğın bilemekdür...”.

Ancak bizim incelememize göre T. Gandjei de hataya düşmüştür. Çünkü Senglâh'ta yer alan bu fiil, Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan ve bugün Anadolu ağızlarında da yaşayan yüle- fiili olmalıdır.

yığak- yığaᅇ يڭاك : Courteille ve Radloff'un sözlüklerinde yer alan bu kelime tamamen okuma yanlışdır. Her iki sözlükte de kelimenin geçtiği yer ile ilgili olarak alıntı yapılan Şecere-i Türk'teki metinde kelime 'yifek – ipek' şeklindedir (Ölmez, 2003: 186). Dolayısıyla Radloff kelimeyi 'yifek' yerine büsbütün farklı bir biçimde 'yığaᅇ' olarak okuyarak “Kürk, kaba olan yün” anlamını verir (Radloff, 1960-III: 505). Pavet de Courteille de kelimeyi sözlüğüne يڭاك şeklinde alarak 'Hayvan yünü' anlamı vermiş; Şecere-i Türk'te yer alan bu metni de çalışmasında kullanmıştır (Courteille, 1869: 543). Kelime Arap harfli yazımının (يڭاك) hatalı okunmasıyla Courteille'de يڭاك, Radloff'ta 'yığaᅇ' şeklinde görülmektedir.

yümrek kazığ يومراك قزيغ : 'Çöl ve kumda yaşayan bir tür büyük fare' anlamına gelen kelime Senglâh'ta 'yumran kazık' (Senglâh, 1960: 346v) ve Dictionnaire Turk Oriental'de 'yumran kazığ' (Courteille, 1869: 550) olarak doğru şekliyle yer almaktadır. Courteille gibi Şeyh Süleyman Efendi de muhtemelen kelimeyi Abuşka Sözlüğü'nden almıştır. Ancak Şeyh Süleyman Efendi يومران kelimesini يومراك şeklinde görmüş ve bu şekilde okumuştur: *yümrek kazığ - Bir nev' büyük fâredir kumda çölde bulunur ayağda dik durur* (LÇ 308). Bu kelime için Şeyh Süleyman Efendi'den yararlanan Radloff da buradaki hatayı aynen çalışmasına aktarmış ve kelimeye 'Çöl ve kumda yaşayan bir çeşit büyük fare' anlamı vererek madde başında kelimeye (?) işareti koymuştur (Radloff, 1960-III: 624).

Sonuç

Çağatay Türkçesi, sözlükçülüğün bir gelenek hâlinde yürütüldüğü ender tarihî Türk lehçelerinden biridir. Çağatay Türkçesinin sözlükçülüğü, Çağataycanın sınırlarını da aşmış, hem batıda hem de doğuda eserler verilmiştir. Rusya'dan Hindistan'a, Avrupa'dan Anadolu'ya kadar değişik coğrafyalarda farklı metotlarla sözlükler vücuda getirilmiştir. Bu sözlüklerin bazıları açıklamalarında

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010

Avrupa dillerini, bazıları Farsçayı, bazıları Türkçeyi kullanmışlardır. Sözlüklerin yazıldıkları zamanlar da birbirinden farklıdır.

Çağatay sözlük geleneğine katkıda bulunan sözlükçüler birbirlerinden etkilenmiştir. Sözlükler kendi başlarına değerlendirildiklerinde kendilerinden önce yayımlanan sözlüklerdeki hataların sürekli tekrarlandığı tespit edilmiştir. Bu sebeple Çağatay sözlüklerinin birinde karşılaştığımız hatayı uzak coğrafyalarda yayımlanan bir başka sözlükte de görebilmekteyiz.

Çağatay Türkçesi sözlüklerinde ‘gölge kelime’ diyebileceğimiz birçok örnek yer almaktadır. Bu kelimeleri sayıca ifade etmek pek mümkün olmasa da bu konu üzerine yapılacak çalışmalarla sayının artacağı muhakkaktır. Gölge kelimelerle hemen her dilde karşılaşılabilir. Bu sebeple Türkçemizde de bulunması gayet tabii bir durumdur. Bu kelimelerin Çağatayca sözlüklerde daha sık karşımıza çıkmasını Arap harfli metinlere bağlayabiliriz. Harflerin birbirinden sadece nokta veya bir dişle ayrılması, okumada bu gibi sorunları da beraberinde getirmiştir.

Ancak noktalama, yazım gibi değişik sorunlardan ötürü hatalı okumaları ‘gölge kelimeler’ ile birbirine karıştırmamak gerekmektedir. ‘Gölge kelime’ için çalışmamızın başında kullandığımız “Gerçekte o dilde bulunmayan kelimeler” şeklindeki açıklamanın bu ayırmada dikkate alınması gerekmektedir.

KISALTMALAR

DLT Divânü Lügâti't-Türk

LÇ Lügat-i Çağatay

Seng. Senglâh

Bdg. Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy

KAYNAKÇA

BODROGLIGETI A. J. E., “Ghosts, Copulating Friends and Pedestrian Locusts in Sone Reviews of Eckmann’s ‘Middle Turkic Glosses’”, **Journal of the American Society**, Vol. 104, No. 3, (1984), pp. 455-463.

BOROVKOV A. K. (1961). **Bada'i al Lugat**, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- BUDAGOV L. (1869-1871). **Sravnitelnyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy**, S. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- CLAUSON Sir Gerard (1960). **Senglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan**, London: E.J. W.Gibb Memorial Series.
- COURTEILLE P. de (1870); **Dictionnaire Turc Oriental**, Paris: A L'imprimerie Impériale.
- DANKOFF R., "A Note on Khutū and Chatuq", **Journal of the American Society**, Vol. 93, No. 4, (1973), pp. 542-543.
- DANKOFF R. (2008). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü**, (çev. Semih Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERBAY F. (2008a). "W. Radloff'un Sözlüğündeki Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerde Karşılaşılan Bazı Sorunlar", **1. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri**, 23-26 Ekim 2007, Isparta, s. 245-250.
- ERBAY F. (2008b). **W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- EREN H. (1998). **Türklük Bilimi Sözlüğü- I. Yabancı Türkologlar**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GANDJEÏ T., "Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Gerard Clauson; Muḥammad Mahdī Xān", **Bulletin of the School of Oriental ad African Studies, University of London**, Vol. 24, No. 2, (1961), pp. 364-365.
- HARTMANN R. R. ve Gregory J. (1998). **Dictionary of Lexicography**, Routledge: London-NewYork.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1927-1945). **Türk Lûgati**, I-IV cilt, İstanbul.
- KARAAĞAÇ G. (1997). **Lutfi Divanı**, TDK Yayınları: Ankara.
- KÚNOS I. (1902). **Sejx Sülejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch**, Budapest.
- ÖLMEZ Z. (2003). **Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları**, İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

-
- RADLOFF W. (1960). **Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte**, I-IV, s'-Gravenhage: Mouton&Co.
- STEINGASS F. (1973). **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, New Delhi: Oriental Reprint.
- ŞEN M. (1993). **Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü, Bâbüname, Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)– Açıklamalı Dizin**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Şeyh Süleyman Efendî-yi Buhârî (1882). **Luğ at-ı Çağ atay ve Türkî-yi 'Oşmânî**, İstanbul.
- VÉLIAMİNOF-ZERNOF V. de (1869). **Dictionnaire Djaghatai-Turc**, Saint Petersburg: Academie Imperiale des Sciences.
- VÁMBÉRY Á. (1862). **Abuska, Csagatajtörök Sszogyüjtemeny**, Budapest: Emich Gusztav M.Akad Nyomdasz Betüivel.
- VÁMBÉRY Á. (1867). **Cagataische Sprach Studien**, Leipzig: Philo Press.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*